

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ”

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ТЕМИ
«ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА»
З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ»
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІV–V КУРСІВ
ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ

Затверджено на засіданні
кафедри філософії.
Протокол № 9 від 23.06.2014.

Методичні вказівки до теми «Політична свідомість та політична культура» з курсу «Політологія» для студентів IV–V курсів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укл.: Л.Г. Московських, В.Б. М'ягих. – Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2015. – 12 с.

Укладачі: Л.Г. Московських, канд. філос. наук
В.Б. М'ягих, канд. соц. наук

Відповідальний за випуск А.Г. Чичков, канд. філос. наук

Навчальне видання

Методичні вказівки до теми «Політична свідомість та політична культура» з курсу «Політологія» для студентів 4 - 5 курсів економічних спеціальностей денної та заочної форми навчання

Укладачі: МОСКОВСЬКИХ Людмила Григорівна
М'ЯГКИХ Вероніка Борисівна

Редактор Л.М. Тонкошкур
Коректор Л.Я. Гоцуцова

Підписано до друку 29.09.15. Формат 60×84 1/16. Папір ксерокс. Друк різнограф. Умов.-друк. акр. 0,44. Облік.-вид. акр. 0,49. Тираж 100 прим. Зам. № 32. Свідоцтво ДК № 303 від 27.12.2000.

ДВНЗ УДХТУ, 49005, м. Дніпропетровськ-5, просп. Гагаріна, 8.

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

З М І С Т

1. Політична свідомість	3
2. Політична культура суспільства: сутність, структура, функції	6
3. Типологія політичної культури	8
4. Політична культура сучасного українського суспільства	10
5. Список літератури	12

ПОЛІТИЧНА СВДОМІСТЬ

Політична свідомість є природним компонентом духовного життя індивіда та суспільства, найважливішою складовою частиною політичних відносин. У своєму діалектичному розвитку вона виявляє свою багатомірність, багатоаспектність, що виражаються в різноманітті процесів і форм відображення політичної дійсності. Будучи відносно цілісним утворенням, політична свідомість має складну структуру. Розглянемо в чому полягає суть політичної свідомості, його зміст і процес формування

Політична свідомість як сфера суспільної свідомості є відображенням тих відносин, які складаються у середині суспільства між різними соціальними групами з приводу завоювання, утримання і використання влади, тобто – політичних відносин. Політична свідомість – це результат одночасно і відображення суб'єктами тих чи інших явищ, і вираження їх ставлення до відбиваних політичних подій.

Що ж у ньому відображається та оцінюється? Перш за все відношення до влади, способів, форм її організації та реалізації, до політичних сил різного спрямування і методів їх діяльності. Слід зазначити, та обставина, що політична діяльність є саме тією основою, на якій формується політична свідомість. Вона постає перш за все як усвідомлене, осмислене через призму соціально-політичних потреб, політичне знання, яке являє собою його раціональну складову. Однак зміст політичної свідомості не обмежується лише знанням як раціональним моментом, а включає в себе продукти чуттєвого відображення та оцінки. Політична свідомість є продуктом раціонального, емоційного і вольового освоєння людьми змісту та особливостей політичних відносин.

Політичну свідомість можна визначити як комплекс ідей, теоретичних концепцій, поглядів, уявлень, думок, оціночних суджень, емоційних станів суб'єктів політичних відносин. Політична свідомість є природним суб'єктивним компонентом політичної діяльності, політичної поведінки. Політизація суспільної та індивідуальної свідомості, його виділення у відносно самостійну сферу відбувається там і тоді, де і коли виникають соціальні нерівності, формуються інститути соціального управління та публічної влади. Розглядаючи структуру політичної свідомості слід зазначити, що в залежності від специфіки процесів і форм політичного відображення у ньому виділяються різні сфери, рівні, форми,

види і т.д. Так, його сферами є політична наука (теорії, концепції, гіпотези і т.д.), політична ідеологія (доктрини, ідеали, програми, гасла і т.д.), політична психологія (політичні прагнення, почуття, настрої і т.д.). Політична ідеологія являє собою систематизовану сукупність ідейних поглядів і положень, що виражають і захищають політичні інтереси і потреби тієї чи іншої соціальної спільності чи групи і потребують підпорядкування індивідуальних поглядів і помислів проголошеним ідейно-політичним доктринам і установкам.

У політичній ідеології можна виділити два рівні функціонування: теоретико-концептуальний, на якому формулюються основні положення, що розкривають інтереси та ідеали класу, соціального шару (прошарку), нації, держави, і програмно-політичний, де політичні принципи та ідеали переводяться або втілюються у відповідні програми, маніфести, гасла і являють собою ідейно-політичну основу для прийняття управлінських рішень та орієнтування політичної поведінки і діяльності людей. За рівнем відображення політичної реальності політична свідомість може бути теоретичною і буденною. За суб'єкти можна виділити соціально-групову, національно-етнічну, релігійно-конфесійну, корпоративну, індивідуальну та інші види свідомості.

Різноманіття видів політичної свідомості збільшується при розгляді її за відношенням до конкретних об'єктів і суб'єктів політичних процесів, до глобальних проблем (війни, миру, навколишнього середовища і т.д.). У свідомості у всіх формах і проявах єдина підстава – соціально-природне буття людей, їх інтелект, воля, почуття. Для розуміння сутності політичних відносин, політичних процесів та можливих перспектив їх розвитку важливий більш докладний аналіз масової, соціально-групової та індивідуальної політичної свідомості.

Масова політична свідомість являє собою сукупність найбільш типових, загально визнаних політичних ідей, поглядів, установок з приводу політичної влади і соціального управління. Вона виникає і розвивається в процесі політизації суспільного життя, уніфікації її норм і принципів на основі історичного, особистого досвіду, традицій культури, моралі, релігійних поглядів. Масова політична свідомість розрізняється за ступенем своєї однорідності. Найбільш однорідна вона в країнах зі стабільними політичними системами, розвиненою загальногромадянською ідеологією та культурою. На принципах цивілізованого плюралізму формується і розвивається масова політична свідомість у країнах з демократичними моделями організації політичного життя, де склалися правові держави і громадянські суспільства. Подібний плюралізм масової свідомості конструктивний за своєю суттю, бо політична свідомість широких мас зорієнтована на творення кращого, перспективного, справедливого, демократичного буття. На інших, нерідко революційно-анархічних принципах, формується масова політична свідомість у товариствах з вкрай полярною соціально-класовою структурою, з авторитарними способами здійснення публічної влади та управління. Масова політична свідомість даного типу надзвичайно схильна до ідеологічного, пропагандистського впливу, гостро та емоційно реагує на ті чи інші соціально-політичні процеси поточної дійсності.

Що стосується соціально-групової політичної свідомості то вона виникає і розвивається в процесі взаємодії різних соціальних груп з приводу задоволення

ними своїх політичних інтересів. Групова політична свідомість не може бути до кінця однорідною, як не може бути однорідним соціально-політичний статус. Тому всередині будь-якої соціальної групи можуть бути неспівпадаючі політичні позиції. Крім того, політична свідомість групи включає універсальні політичні цінності суспільства, що є тією основою, на базі якої виникає єдність і стабільність громадського порядку. А оскільки політична свідомість виростає з взаємодії різних політичних інтересів, її формування пов'язане і з зовнішніми умовами реалізації політичних інтересів.

Політична свідомість особистості, соціальної групи, суспільства виконує пізнавальну, ціннісно-орієнтовну, ідеологічну та прогностичну функції. Політична свідомість взаємопов'язана і взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості: економічними поглядами, правовими теоріями і нормами, філософськими вченнями, моральними концепціями, естетичними цінностями, художніми поглядами. Політична свідомість – системне утворення, що має різні рівні.

1. Державний рівень, на якому здійснюються розробка та обґрунтування офіційної політики. Державна свідомість регулює політичні відносини різними законопроектами, програмами, конституцією і т.д. На даному рівні політичної свідомості найбільш послідовно захищаються існуючі політичні порядки і принципи управління.

2. Теоретичний рівень наданий різного роду концепціями, ідеями, поглядами, що мають політичний характер. Усвідомлення політики на теоретичному рівні дозволяє:

а) ставити і вирішувати найважливіші політичні цілі і завдання як фундаментальні (стратегічні), так і поточні (тактичні);

б) визначати засоби і методи їх досягнення;

в) визначати напрями і шляхи організаційно-політичного забезпечення вирішення назрілих проблем;

г) виробляти концептуальні підходи до соціального контролю за ходом виконання політичних рішень і цільових програм;

д) коригувати політику з урахуванням даних практичного досвіду.

3. Емпіричний рівень базується на безпосередній практиці, участі в політичному процесі різних соціальних спільнот. Даний рівень відображає політичну дійсність у формі відчуттів, ілюзій, переживань, уявлень.

4. Буденний рівень тісно пов'язаний з емпіричним рівнем, але в той же час у порівнянні з ним має ряд відмінностей. Так, емпіричний рівень характеризує практичний досвід суб'єкта. Буденний же рівень характеризує сукупності які виникають безпосередньо з буденного життя, ідей, поглядів суспільного класу, соціальної верстви або групи людей. Буденний рівень політичної свідомості відрізняється від емпіричного наявністю ідеологічних і теоретичних елементів. Даному рівню притаманні яскраво виражені соціально-психологічні риси: настрої, почуття, емоції. Це дає йому особливу динамічність, здатність чуйно реагувати на зміни політичної ситуації.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ

Поняття політичної культури стійко увійшло до складу ключових категорій політичної науки. Дослідження в області політичної культури допомагають глибше побачити закономірності політичного процесу, особливості політичної свідомості і поведінки людей у сучасному суспільстві.

Свої витоки проблема політичної культури бере в працях стародавніх мислителів, які зверталися до питань соціальної етики, критеріїв ідеального громадяни на і правителя. Уже Платон, потім Аристотель проводять аналіз політичного життя. Створюють понятійний апарат через усю тривалу історію європейської (і не тільки) політично культури: аристократія, демократія, охлократія, тиранія, політика, держава тощо. У подальшому та сфера буття суспільства, що у 50-ті роки ХХ століття отримала назву «політична культура», стала предметом дослідження Ш. Л. Монтеск'є, А. Токвіля, К. Маркса, В.І. Леніна, Г. В. Плеханова, О.О. Богданова, Л. Мартова, М. П. Драгоманова, М. Я. Острогорського та ін.

Власно термін «політична культура» вперше запровадив у науковий обіг німецький філософ-просвітителі І. Гердер ще в ХVIII ст. Активна розробка цієї проблеми починається у 50-ті роки ХХ ст. – в західній політології виникає теоретичне спрямування, що досліджує соціокультурний зміст політичних процесів. Значний внесок у розробку теорії політичної культури зробили Г. Алмонд, С. Верба, М. Дюверже, У. Розенбаум, М. Кроз'є.

Теорія політичної культури дала можливість подолати обмеженість інституціонального аналізу в політичних дослідженнях. Основна увага була спрямована на вивчення ціннісно-зумовлених зв'язків між владою і суспільством, виявлення залежності між процесом прийняття політичних рішень і політичною поведінкою.

У західних та вітчизняних політологів існує декілька підходів до розуміння змісту політичної культури.

Найбільш відоме визначення політичної культури дане Г. Алмондом і С. Вербою. Під політичною культурою вони розуміють сукупність психологічних орієнтацій людей за відношенням до політичних об'єктів. Даний підхід тяжіє до ототожнення політичної культури і політичної свідомості.

Прибічники так званого узагальнювального підходу включають у політичну культуру поряд з психологічними настановами і відповідні їм форми поведінки суб'єктів (Д. Мервік, Р. Такер).

Третю групу склали, так звані, об'єктивістські підходи, що розкривають зміст політичної культури через санкціоновані норми поведінки громадян і груп (Л. Пай, Д. Поль).

Для четвертої групи уявлень характерне визначення політичної культури як нормативної моделі бажаної поведінки і мислення (С. Хантінгтон).

Політична культура – це рівень, характер і зміст політичних знань і навичок громадян, їхньої політичної поведінки та участі у політичному житті, а також ступінь цивілізованості політичних відносин, взагалі політичного життя.

Політична культура – явище поліструктурне, багаторівневе. Одна зі структур (або рівнів) характеризує ступінь і характер інформованості населення про політичне життя, теоретичні і повсякденні знання про політику, інтерес до неї. Цей рівень політичної культури можна назвати когнітивним. Основою формування цього рівня політичної культури є політичний історичний досвід, знання людства, національних спільнот. Цей досвід повною мірою засвоюється людьми в процесі їхньої політичної соціалізації. На основі історичного пізнання формується політична свідомість людей, соціальна пам'ять суспільства, затверджуються політичні орієнтири і зразки політичної поведінки.

Другий рівень – ціннісно-мотиваційний – це ставлення до влади, політики, мотивація участі або неучасті в політиці тощо. Політичні цінності виступають як етичні і нормативні судження про політичне життя, політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність і відповідні переваги. Це уявлення людей про те, якою повинна бути політична система. Для одних – це демократія, заснована на принципі приватної власності, для інших – соціалістична демократія, для третіх – тоталітарні системи, засновані на ідеї національної переваги тощо.

Третій рівень політичної культури – діяльнісний – різні форми участі в політичній діяльності, стандарти і стереотипи політичної поведінки. Політична поведінка – це практична взаємодія людини з політичним середовищем, що виражається в певній формі політичної участі. Політична поведінка людей виявляється в їхній політичній діяльності і визначає рівень їхньої політичної культури на практиці. Вона зумовлена політичною свідомістю, з одного боку, і рівнем політичного розвитку суспільства в цілому – з іншого.

Розбіжності у виборі людьми певних ціннісних орієнтирів і засобів політичної поведінки значною мірою залежать від їхньої належності до соціальних (класи, верстви, стани), національних (етнос, нація, народ), демографічні (жінки, чоловіки, молодь) та інших груп.

Вироблення людьми ціннісних орієнтацій і відповідних форм поведінки на основі групових цілей та ідеалів перетворює політичну культуру в сукупність різноманітних субкультур. Це характеризує наявність у їхніх носіїв розбіжностей

у ставленні до влади і держави, правлячих партій, у засобах політичної участі. Кожна політична субкультура містить і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне що відрізняє замкнуту субкультуру. Ступінь подання між різноманітними субкультурами впливає на політичну стабільність країни.

Вивчення політичної культури дає можливість сформулювати її функції. Одна з найважливіших функцій – **прогностична**, що виявляється у впливі її на динаміку політичного життя. Політична культура надає певне спрямування політичному процесу, виявляє вплив на формування і діяльність інститутів, зумовлює поведінку різноманітних соціальних груп.

Інтегративна функція полягає в досягненні згодом на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей у межах існуючої політичної системи та обраного суспільством політичного устрою. Отже, політична культура формує стабілізуючу основу політичного життя.

Комунікативна функція – політична культура дає можливість встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також транслювати елементи політичної культури від покоління до покоління та накопичувати політичний досвід.

Нормативно-регулююча функція спрямована на забезпечення налагодженого і стабільного функціонування політичної системи. Політична нормативність включає людину в сферу прийнятого для даного режиму влади політичної поведінки.

Функція **політичної соціалізації** означає, що кожен, хто включається в систему культури, формує в собі відповідні знання, орієнтації, здатність адаптуватися до встановлених зразків та інших реалій цивілізованого політичного буття.

Політична культура – один з найважливіших елементів політичної системи суспільства, відображає її якісний стан. Рівень її розвитку свідчить про розвиненість самої цієї системи. Кожен з елементів політичної культури спрямований на забезпечення функціонування владних інститутів та управління системою в інтересах пануючих соціальних груп або більшості громадян. Кожна з цінностей та норм сприяє інтеграції групи або суспільства в цілому на базі цієї політичної системи.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Дослідження типології політичної культури дає можливість проаналізувати специфіку політичного життя в тому чи іншому суспільстві, поведінку різноманітних груп населення.

У класичній праці Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура» виокремлюються три основні типи політичної культури: приходська (патріархальна), підданська і культура участі (активістська). Вони характеризуються суттєвими відмінностями.

Для патріархальної культури характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали відбутися. Аполітичність, замкнутість на місцевій або етнічній солідарності характерні для цього типу політичної культури.

Другий тип – підданський, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян, пасивним ставленням суб'єктів до політичної системи.

Культура участі – активістський тип, для якої характерна зацікавленість громадян у політичній участі, прояв на практиці такої активності, орієнтація на політичну систему в цілому.

Досить відомою є типологія політичної культури польського вченого Є. Вятра:

- традиційна політична культура, властива докапіталістичним суспільствам;

- політична культура станової демократії, за якої більшість населення повністю усунена від участі у політичній системі, а існуючі інститути та норми гарантують право політичної діяльності лише привілейованій меншості;

- демократична та автократична культури характерні для епохи капіталізму;

- політична культура соціалістичної демократії, що стверджується в умовах переходу до соціалізму.

За різними критеріями можна виділити ще декілька різновидів цього аспекту політичного життя. Один із таких критеріїв – ступінь узгодженості уявлень громадян відносно базових політичних цінностей і форм політичного устрою. На цій підставі можна виділити два типи політичної культури – інтегровану і фрагментарну.

Інтегрована політична культура характеризується схильністю до єдності в уявленнях громадян щодо функціонування і можливостей політичної системи країни; низьким рівнем конфліктності і політичного насильства, перевагами громадянських процедур у розв'язанні конфліктів; лояльністю до існуючого політичного режиму. Політична стабільність підтримується високим рівнем матеріального добробуту, розвинутою системою соціального захисту населення,

чисельним середнім класом, що виступає соціальною основою політичної стабільності.

Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжностями в питаннях розуміння влади, відсутністю довіри між окремими групами, лояльності до державних структур. Цей тип політичної культури відрізняють такі риси, як високий ступінь конфліктності, застосування насильства, відсутність загально визнаних процедур залагодження конфліктів, нестабільність урядів.

Ще один із критеріїв виокремлення типів політичної культури – базові цінності, на які орієнтується певна спільнота у політичній діяльності або в політичному процесі. Відповідно до даного критерію виділяють такі три типи політичної культури.

1. Громадянська політична культура, базовою цінністю якої є людина, її потреби та інтереси. Людям властиве почуття відповідальності за все, що відбувається в суспільстві, досить висока політична активність.

2. Елітарна політична культура, для якої характерне сприйняття влади як базової політичної цінності. Людина виступає засобом для досягнення мети, що ставить політична еліта. Основна частина суспільства усунена від вирішення політичних проблем, рівень політичної активності низький.

3. Архаїчна політична культура. Головна цінність цього типу культури – інтереси етносу, до якого належать індивіди у цьому суспільстві. Тут індивід не усвідомлює себе як особистість і не відокремлює себе від етнічної спільноти.

У результаті розгляду різних типів культури слід зазначити, що у чистому вигляді названі типи трапляються дуже рідко. Йдеться лише про домінування певного типу в політичній культурі.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Особливості політичної культури України значною мірою визначені історією її розвитку. Власна політична культура українського народу, його ментальність сформувалась як неповторний симбіоз різних компонентів культур. Проте у посткомуністичному українському суспільстві поширені та мають політичний вплив уявлення, ідеї, ідеали, орієнтації, стереотипи мислення та поведінки, культивовані, з одного боку, радянським режимом, а з іншого – одвічною мрією українців про незалежну власну державу.

Сучасній політичній культурі в Україні притаманна відмова від тоталітарного минулого, прихильність до демократичного вибору. Однак

політико-культурні орієнтації свідомості тоталітарного режиму ще до кінця не викоренені, що створює загрозу виникнення і розростання екстремістських настроїв. Це можливо, коли перехід значної частини населення від традиційного способу життя до сучасного не підкріплюється зростанням добробуту. Атмосфера дезорієнтації, невпевненості в завтрашньому дні пов'язана з крахом звичних атрибутів соціального добробуту, відсутністю у населення ринкових настанов. У більшості люди важко сприймають ідеї ліберальної демократії, які засновані на поняттях ринку, політичної та економічної свободи, конкуренції, моральної автономії. Реформи асоціюються з погіршенням власного матеріального становища. Все це робить хворобливим становлення нової моделі поведінки.

У сучасних умовах в Україні особливо актуальним бачиться збереження національної згоди. Основою його може виступити суспільний консенсус у відношенні прихильності до демократичного реформування.

Необхідні одночасні перетворення в економічній, політичній і соціальній сферах з урахуванням духовного рівня суспільства. Політичній стабілізації сприяла б наявність чітко визначеної мети політики демократичних перетворень. Враховуючи історичні традиції, вони повинні об'єднувати в собі ідеї економічної ефективності і соціальної справедливості. Відправною точкою в сучасному політичному житті повинен стати суверенітет особистості, економічною гарантією якого є власність, незалежно від того в якій формі вона полягає.

Тому проблема оновлення, трансформації політичної культури сучасного українського суспільства в національну, суверенну, демократичну як за змістом, так і за духом, перебуває в безпосередній залежності від ефективності демократичних перетворень і підвищення інтенсивності міжкультурного обміну.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дзюбка І.С. Політологія: Курс лекцій. – К.: Наука, 1993. – Лекція № 18. – 412 с.
2. Політологія: Підручник / За ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К.: Вища шк., 1998. – 415 с.
3. Політологія: Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Вид. центр „Академія”, 1998. – 368 с.
4. Брегеда А.Ю. Основи політології. – К.: Вид. КНЕУ, 1997. – С. 283-305. – 312 с.
5. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4.
6. Бебик В.М., Рябало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996. – 112 с.
7. Гайворонок Н. Культура в політиці: реалії та перспективи // Генеза. – 1994. – № 2. – 112 с.
8. Дахин В. Политическая культура и власть // Свободная мысль. – 1996. – № 1.
9. Лісовий В.С. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – 124 с.
10. Паханов Ю.М. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
11. Попович М.В. Національна культура і культура націй. – К., 1994.
12. Чередниченко А.П. Політична культура // Політологічні читання. – 1992. – № 1.
13. Політологія: Курс лекцій: Навчальний посібник / За заг. ред. І.С. Дзюбка. – К.: Вища шк., 1993. – 253 с.
14. Політологія: Підручник / За ред. О.І. Семківа. – Львів 1993: 2-е вид. – Львів, 1994. – 592 с.
15. Ніконенко В.М. Політологія: Навчальний посібник. – Тернопіль: Діалог-Астон, 1992. – 256 с.
16. Рябов С.Г. Політологія: словник термінів і понять. – К.: „Тандем”, 1996. – 192 с.
17. Основи політології. Курс лекцій / За ред. Б.Л. Кухти. – Львів, 1992.
18. Дзюбка І.С., Левківський К.М. Політологія: Навчальний посібник. – К.: Абрис, 1998. – 304 с.